

Hlubinková, Zuzana

Tvoření desubstantivních adjektiv, zvláště ve východomoravských nářečích

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2006, vol. 55, iss. A54, pp. [209]-216

ISBN 80-210-4014-9

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100043>

Access Date: 24. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZUZANA HLUBINKOVÁ

TVOŘENÍ DESUBSTANTIVNÍCH ADJEKTIV, ZVLÁŠTĚ VE VÝCHODOMORAVSKÝCH NÁŘEČÍCH

Adjektiva odvozená ze substantiv dělíme do dvou skupin, a to na adjektiva relační a kvalitativní. Kvalita je inherentní a stupňovatelná, kdežto relace je vnější, tedy nekvantifikovatelná a také neabstrahovatelná od nositele (proto se relační adjektiva nestupňují). U desubstantivních adjektiv se ve východomoravských nářečích uplatňuje především sufixace, méně konverze.

Východiskem se stal nářeční materiál, který jsme získali v osmdesátých letech minulého století ve třinácti obcích východomoravské oblasti (Prostřední Bečva – na přiložených mapách pod zkratkou PrB, Juřinka – Juř, Lhota u Kelče – LhKč, Halenkov – Hal, Trnava – Trn, Študlov – Štu, Lhota – Lh, Bohuslavice na Vlášce – BhVI, Popovice – Pop, Vřesovice – Vřes, Vnorovy – Vnor, Kobylí – Kob, Mikulčice – Mik). Nezařadili jsme obce z tzv. kopaničářských nářečí (úzký pruh severovýchodně a východně od Strážnice), neboť jde o oblast kolonizovanou v 17. a 18. století ze Slovenska. Pro lepší orientaci jsou na přiložených mapách zakreslena i některá města. Jsou pod následujícími zkratkami v obdélnících: Bř – Břeclav, Hr – Hranice, Kr – Kroměříž, Ky – Kyjov, UH – Uherské Hradiště, VeM – Veselí nad Moravou, VK – Valašské Klobouky, VM – Valašské Meziříčí, Vs – Vsetín, Zl – Zlín.

Adjektiva relační

Adjektiva posesivní

Základem adjektiv přivlastňovacích je název subjektu (jedinec nebo soubor jedinců), jemuž se přivlastňuje. Z povahy vztahu (posesivity) vyplývá, že jde o pojmenování živých bytostí (osob a zvířat). Podle povahy subjektu lišíme adjektiva individuálně posesivní a adjektiva druhově posesivní. Své uplatnění v této kategorii nalézají právě sufixace, méně konverze. Uvedená adjektiva se odvozují sufixem *-úv* (s variantami *-úch*, *-új*, *-ú*), dále sufixem *-in/-ín*, *-ský/-ký* a formantem *-í* (s obměnami *-ací*, *-ačí*, *-ecí* a *-ečí*).

I n d i v i d u á l n í p o s e s i v i t a se vyjadřuje sufixy *-úv* (popř. variantami *-úch*, *-új*, *-ú*) a *-in* (popř. obměnou *-ín*). Ty se připojují k názvům osob (obecným i vlastním). Distribuce sufixů je dána rodem fundujícího jména. Toto

paradigmatické tvoření dokládáme jen několika příklady: *bratrův/bratrůch/bratrůj/bratrů*, *Frantův/Frantůch/Frantůj/Frantů*, *Kubjenův* a *Mirků* (při uvádění nářečního materiálu dodržujeme jen některé zásady dialektologického přepisu, vedeme např. tvrdé *l*).

J. Chloupek (1952, s. 89–90) uvádí ještě příponu *-och* (např. *sin kovářoch*), které se užívá v obci Bzová, dále *-uov* (*súseduov*) a *-e* (např. *Jano Stoláre*). Tohoto druhého způsobu přivlastňování se užívá v obci Březová. Příponou *-ovich* (typ *Mikulášovich*) se přivlastňuje ve Strání. U starých vážených lidí se uplatňuje při přivlastňování tvar plurálu: *d'edáček Hubáčkovi*.

Územní rozložení jednotlivých variant sufixu, jímž se odvozují přivlastňovací adjektiva od maskulin, registrujeme na mapě č. 1.

Mapa č. 1 bratrův:

Ve **východomoravských dialektech** je nejrozšířenější variantou *-ů* (*bratrů*). Je rozšířena na téměř celém Valašsku s přesahy na severozápadní Slovácko. Rovněž se vyskytuje na Kyjovsku a v okolí Veselí nad Moravou. Podoba s variantou *-ůj* (*bratrůj*) byla zaznamenána na Uherskohradištsku, jižním Kloboucku a na jihu dolských nářečí. Ojedinelé je adjektivum s formantem *-ův* (*bratrův*) (SSJČ *bratrův*) na Břeclavsku a *-ůch* (*bratrůch*) na severovýchodním okraji Valašska.

Téměř všechny doložené východomoravské formy se v **českých nářečích** vyskytují i jinde: výraz *bratrův* (nářeční doklady přepisujeme v podobě uvedené v příslušné publikaci) je typický nejen pro jihovýchodní okraj východomoravských dialektů, ale i pro nářečí slezská. Na jižní polovině středomoravských dialektů (bez západního okraje) s přilehlým Kyjovskem a severním Břeclavskem (oddělené též na Uherskobrodsku) byla zachycena forma *bratrůj*, ve středním Povltaví v obměně *bratruj*. V několika lokalitách na Benešovsku, Tábořsku a na nejsevernějším okraji východomoravských nářečí se objevuje forma *bratrůch*. Největší územní rozsah má varianta *bratrů*: vyskytuje se zhruba na východní polovině Čech a jihozápadní části a severní polovině Moravy. V západní části středočeských dialektů byla zapsána další forma *bratrovej*. Pro většinu jihozápadočeských nářečí je charakteristický výraz *bratрово* (ČJA 4, 2002, s. 314–315, mapa č. 209).

Slovenské dialekty se vyznačují menší pestroostí nářečních forem: Pro západoslovenská nářečí je typické zakončení *-óv*. Východní Slovensko charakterizují formanty *-ovo* a *-o* (ASJ II, 1978, s. 106, bez mapy).

Individuální posesivita feminin se vyjadřuje sufixem *-in*, popř. variantou *-ín* (*sestřin*, *Anežčin*; *maminčin*). V našem nářečním materiálu byla varianta *-ín* zachycena pouze v dubletě v západním cípu dolských nářečí a jako jediná podoba na Uherskohradištsku.

Druhová posesivita se vyjadřuje u jmen osob sufixem *-ský* (*ogarský*, *panský*, *grobjánský*, *hospodyňský* – jediná odvozenina od přechýleného jména na *-yňa*), popř. variantou *-ký* (*chlapecký*, *úřednický*, *d'elostřelecký* – podtržení označuje přejímku ze spisovného jazyka). Ta se připojuje k těm formacím, jejichž základ končí na *-k* nebo *-c*. Do této skupiny zařazujeme i adjektiva odvozená od jmen

obyvatel zemí, např. *francúzský, ruský, český* (u těchto slov dochází ke zjednodušení souhláskových skupin, např. *zsk/sk*). Vedle jmen osob jako reprezentantů druhu tvoří slovtvorný základ také tři jména zvířat: *voňský, kůňský/koňský/konský* a *krafský*.

U dalších útvarů lze vydělit formant *-í*. Ten se připojuje především ke jménům zvířat, ojediněle ke jménům osob: *psí, králíci/králičí, slépci, kutří, králičí*, dále *ogaří, cécí a boží*. U substantiv náležejících do nt-kmenové deklinace lze ze synchronního hlediska vydělit variantu *-ací*, popř. *-ačí* (*telací, kuřací, prasací* × *prasačí*), dále *-ecí*, popř. *-ečí* (*kuřecí, prasecí* × *prasečí*).

Formace *prasací, prasačí, prasecí* a *prasečí* se územně diferencují. Zobrazujeme je na mapě č. 2.

Mapa č. 2 prasečí:

Odvozenina *prasečí* (SSJČ) se objevuje v západních okrajových úsecích **východomoravských dialektů** a na Kelečsku (zde též obměna *prasecí* – SSJČ zast.). Na zbývajícím území je varianta *prasací* (zejména na Slovácku často v dubletě s obměnou *prasačí*).

V **českých nářečích** je většinové označení *prasečí*. Vyskytuje se v celých Čechách, na západní a střední Moravě. Forma *prasecí* je doložena nejen z východních oblastí severovýchodočeských dialektů, ale i z mikroareálů severovýchodně od Lipníka nad Bečvou a východně od Kroměříže a Kyjova. Východní Morava se vyděluje nepřehlasovanou hláskovou variantou *prasací*. Roztroušeně zejména na Slovácku byla zapsána forma *prasačí*. Pro západní a jižní skupinu slezských nářečí je charakteristická varianta *prasatí* (ČJA 3, 1999, s. 476–478, mapa č. 215).

Vztah k místu

Základem těchto adjektiv se stává pojmenování místa. Tím může být nejen apelativum, ale také proprium. V této kategorii se uplatňuje pouze sufixace. Byly zaznamenány sufixy *-ský/-ký* a *-ní*.

Přípona *-ský* se pojí s následujícími apelativy: *mjeský/mňeský, mořský, hospocký*. Další formant *-ní* se připojuje jen k základům obecných jmen míst, např. *zahradní, školní, polní*.

Při tvoření adjektiv z vlastních jmen zeměpisných se v nářečích užívá jejich primárního, redukováného nebo plného základu. Při odvozování se uplatňuje pouze sufix *-ský*, popř. varianta *-ký*. Tato varianta je u jmen, jejichž základ končí na *-k* nebo *-c*.

Z primárního základu místních jmen jsou odvozena jen dvě adjektiva: Hodonín – *hodonský* a Vsetín – *fsacký* (archaické adjektivum s nepřehlasovanou podobou základního jména; vlastní jména místní uvádíme ve spisovné podobě).

Redukovaný základ se uplatnil při odvozování ze jmen míst na *-ovice* nebo *-ice*. U místních jmen na *-ovice* se sufix *-ský* připojuje za první část tohoto kombino-

vaného toponymického sufixu: Popovice – *popofský*, Čejkovice – *čejkofský/čajkofský*, Bojkovice – *bojkofský*, Vizovice – *vizofský*, Kunovice – *kunofský*, Velké Karlovice – *karlofský*, Velké Pavlovice – *pavlofský*. U jmen míst na *-ice* se tento sufikx při odvozování adjektiv odsouvá a sufikx *-ský/-ký* stojí za formantem, jímž je utvořeno příslušné jméno: Bořetice – *bořecký*, Bohuslavice nad Vlárí – *búslafský*, Milotice – *milocký*, Mařatice – *mařacký*, Vrbětice – *vrbjecký*, Mikulčice – *mikulecký* (pokud končí odvozovací základ na dvě souhlásky, vkládá se mezi ně *-e-*).

Ostatní adjektiva se tvoří od plných základů místních jmen: Kelč – *kelecký*, Poteč – *potecký*, Kyjov – *kyjofský*, Hřivínův Újezd – *újeský*, Velký Ořechov – *ořehofský*, Nový Hrozenkov – *hrozenkofský*, Moravský Žižkov – *žičkofský*, Štítná – *ščitenský*, Kobylí – *kobylský*, Veselí nad Moravou – *veselský*, Valašské Meziříčí – *mezřícký*, Uherské Hradiště – *hradiský*, Hustopeče u Brna – *hustopecký*, Vnorovy – *znorofský*, Valašské Klobouky – *klobucký/klobúcký*, Valašské Příkazy – *příkaský*, Lhota – *lhocký*, Francova Lhota – *lhocký*, Uherský Brod – *brocký*, Domanín – *domaňinský*, Vsetín – *fsetinský*, Zarazice – *zarazický*, Lužice – *lužický*, Milotice – *milotičský/miloťický*, Havříce – *havřický*, Valašská Senice – *seňický*. U některých jmen dochází též ke zjednodušování souhláskových skupin (poslední souhláska základu a sufikx *-ský*), např. *dsk/ck* (Brod – *brocký*).

V našem nářečním materiálu je doloženo také tvoření adjektiv z místních jmen dvojslovných. Základem pro odvození se stává téměř vždy substantivum v daném spojení (např. Dolní Bojanovice – *bojanofský*). Z obou složek místního jména se adjektivum odvozuje naprosto výjimečně (*uherskohradiský*, *uherskobrocký*, *franclohocký*). Z trojslovných místních jmen vznikla adjektiva *neoveský* (Moravská Nová Ves) a *novoveský* (Ostrožská Nová Ves). Jejich základem se stává substantivum a jedno z adjektiv příslušného místního jména.

Tyto závěry platí i pro nářeční skupinu středomoravskou a slezskou, srov. K. Fic, 1984, s. 211–214. K situaci v českých nářečích viz Z. Hlubinková, 2005, s. 51–54. Tvoření adjektiv ze zkrácených základů místních jmen vlastních lze považovat za specifikum všech nářečí českého národního jazyka. Nářeční mluvčí tato tzv. krátká adjektiva užívají v blízkém okolí (např. Pavlovice – *pavlovský*), u vzdálenějších míst vítězí podoby, které se odvozují od základu nezkráceného, tedy *pavlovický*.

Ve spisovném jazyce je snaha odvozovat adjektiva vyjadřující vztah k místu od plných základů místních jmen. Tyto pravidelně tvořené podoby totiž rozlišují základy slova, od něhož se přídavné jméno odvozuje, srov. A. Polívková, 1985, s. 51–53.

Adjektiva původu z látky

Adjektiva látková označují původ určované substance z určité látky. Odvozují se tedy z názvů těchto látek sufikxy *-ový*, *-ný/-eňený* a *-ený* (s variantami *-enný* a *-jený*).

Nejpoučtější je doložen sufikx *-ový*. Připojuje se k substantivům rodu mužského i ženského, např. *zemjácový/zemňákový*, *doškový*, *porculánový*, *kartúnový*, *borůfkový*, *erteplový*, *drkotinový*, *rosolový*, *koťlovinový*, *povidlový*, *turkyňový*. Tvoření je produktivní.

Sufixem *-ný* jsou utvořena např. tato látková adjektiva: *režný*, *konopný*, *hedbávný*. U dokladu *skleňený* lze vyčlenit slovotvornou variantu *-eňený*. Příponové

-n- splývá se zakončením základu u adjektiv *kamený, jačmený a sůkený*. Podoby typu *kamenný* (s výslovností *-nn-*) zachytil náš nářeční výzkum pouze na Kloboucku a Uherskohradištsku.

Další adjektiva jsou odvozena sufixem *-ený*: *hliňený, mňed'ený* (varianta *-enný* zachycena na Kloboucku a Uherskohradištsku), *kožený, pláťený a dřevjený* (zde varianta *-jený*).

Nespecifikovaná relační adjektiva

Nespecifikovaná relační adjektiva zahrnují různé významové odstíny určitého vztahu, které se nedají souhrnně specifikovat. Uplatňují se sufixy *-ňí, -ový, -ský/-ký* a formant *-ý*.

Odvozování se děje především sufixy *-ňí* a *-ový*. Sufixem *-ňí* se tvoří např. adjektiva: *ročňí, hlavňí, sobotňí, vodňí, farňí, nočňí, půlnočňí*. U formací *deňí, telefonňí/telefoňí* a *raňí* došlo ke splynutí příponového *-n-* a zakončení základu. Podoby se zdvojenými samohláskami jsme zaznamenali pouze na Kloboucku a Uherskohradištsku.

Příponu *-ový* lze vyčlenit např. u těchto útvarů: *traktórový/traktorový, motórový/motorový, gramofónový/gramofonový, šutrový, lednový, prosincový, kvítečkový a hodový*. Distribuce obou sufixů je dána zakončením základu. U sufixu *-ňí* převažuje zakončení na *-d, -r, -n, -c* a sufix *-ový* je především u základů na *-r, -n* a *-k*.

Tvoření jinými formanty je ojedinelé: *svatojánský, starosvjecký* (sufix *-ský/-ký*). Konverzí formantem *-ý* vznikla adjektiva *ozimý a jaryý*.

Adjektiva kvalitativní (jakostní)

Tato adjektiva se tvoří od substantiv označujících jak konkréta, tak abstrakta. Deriváty od konkrét (někdy se nazývají adjektiva objektivě posesivní) často vyjadřují nápadný znak, deriváty od abstrakt vyjadřují většinou tzv. vnitřní znak. Odvozují se sufixy *-ný, -atý/-natý, -ovaný, -ivý* (s variantami *-livý, -alivý*), dále *-avý* a formanty *bez-+ -ý*.

Nejfrekventovanějším sufixem je *-ný*. Připojuje se k substantivům abstraktním (všech rodů), méně konkrétním, např. *hladný, hříšný, gurážný, darebný, slobodný, chudobný, barevný, masný, ščasný*. U adjektiva *cený* došlo ke splynutí příponového *-n-* se zakončením základu.

Sufixem *-atý* byl odvozen větší počet adjektiv od konkrét. Většinu z nich tvoří pojmenování lidského těla. Patří mezi ně např. tyto odvozeniny: *břuchatý, vlasatý, fúsatý, bachratý, střapatý, bradatý, čapatý, rozplesklý, baňatý, okatý*. Formace *múčnatý* a *dřevnatý* jsou utvořeny variantou *-natý*.

U adjektiv *pruhovaný, průškováný, štráfkovaný, kvjetovaný* a *vatovaný* vyčleňujeme sufix *-ovaný*. Spojuje se se základy substantiv konkrétních.

Příponou *-ivý* se tvoří objektivě posesivní adjektiva *červivý, plesňivý, závistlivý* (s variantou *-livý*) a *chrobalivý* (s variantou *-alivý*, od primárního základu).

Další sufix *-avý* je doložen rovněž ojedinele: *červavý, chrobavý* (od primárního základu) a *d'úravý/d'íravý/d'eravý*.

Konverzí přecházejí do této kategorie i odvozeniny ze spojení předložka *bez-* + substantivum: *bezoký, bezruký, bezrohý*.

A d j e k t i v a v y j a d ř u j í c í p o d o b n o s t jsou pojmenováním substance, které je určovaná substance podobná. Odvozují se sufixy *-ovatý, -ovitý* a *-atý*.

Tato skupina adjektiv se tvoří sufixy *t-ovými*. Jsou to sufixy *-ovatý (lojovatý, hrudovatý, hrutkovatý, gulovatý/kulovatý), -ovitý (pískovitý, rosolovitý, slinovitý, hrudovitý, hrutkovitý)*. Méně často končí podobnostní adjektiva na *-atý (gulatý/kulatý)*.

Závěr

Ve východomoravských nářečích se specifícností vyznačují pouze některé skupiny přídavných jmen odvozených ze substantiv. Mezi ně patří adjektiva vyjadřující původ z místa. Významným nářečním rysem je tvoření příslušných adjektiv z redukovaných základů místních jmen na *-ovice* nebo *-ice* (např. *Miloticé – milocký/miloťický*). Těchto podob užívají nářeční mluvčí v blízkém okolí, u vzdálenějších místních jmen vítězí podoby jednoznačně srozumitelné, které se tvoří od základu plného.

Tvoření adjektiv individuálně posesivních formantem *-úv* (s nářečními variantami *-úch, -új* a *-ú*) a *-in/-ín* je paradigmatické. Připojujeme mapu č. 1 bratrův.

Kolektivní posesivita se vyjadřuje konverzním formantem *-í*, avšak u *nt-kmenové* deklinace vyčleňujeme ze synchronního hlediska varianty *-ací, -ačí, -ecí* a *-ečí*, např. *prasací × prasečí × prasecí × prasečí*). Zeměpisné rozložení jednotlivých variant zobrazujeme na mapě č. 2.

LITERATURA

- Atlas slovenského jazyka III. Tvorenie slov*. Bratislava: Veda, 2. 1978.
Český jazykový atlas 4 (ČJA). Praha: Academia 2002.
Český jazykový atlas 5, v tisku.
 BĚLIČ, J.: *Nástin české dialektologie*. Praha: SPN, 1972.
 FIC, K.: *Tvoření slov v hanáckých nářečích*. Rkp. disertační práce, Brno 1984.
 HLUBINKOVÁ, Z.: *Tvoření slov ve východomoravských nářečích*. Rkp. disertační práce, Brno 1997.
 HLUBINKOVÁ, Z.: Poznámka k tvoření detoponymických adjektiv v českých nářečích. *Acta onomastica*, 46, 2005, s. 51–54.
 CHLOUPEK, J.: *Nářečí na Uherskobrodsku*. Rkp. diplomové práce, Brno 1952.
Mluvnice češtiny I. Praha: Academia, 1986.
 POLÍVKOVÁ, A.: *Naše místní jména /a jak jich užívat/*. Praha: Academia, 1985.
Příruční mluvnice češtiny. Brno: Nakladatelství LN, 1995.
Slovník spisovného jazyka českého I, II (SSJČ). Praha: Academia, 1960, 1964.

**FORMATION OF DESUBSTANTIVAL ADJECTIVES, ESPECIALLY
IN EAST MORAVIAN DIALECTS**

In East Moravian dialects, desubstantival adjectives represent a quite numerous group. Nevertheless, only several adjectival groups show some specific features, namely adjectives expressing the origin of a place. Those adjectives are derived from reduced word bases of the place names ending with *-ovice* or *-ice* (e.g. *Milovice* – *milocký/milovický*). These forms are used by native dialect speakers in near surroundings; in names of more distant places, the unambiguously understandable forms derived from the full stem definitely assert themselves.

The formation of individually possessive adjectives by means of the formant *-ív* (with variants *-úch*, *-új*, and *-ú*) and *-in/-ín* is paradigmatic. The territorial differences are demonstrated on the map Nr. 1 – *bratrův*.

The collective possessivity is expressed by the conversion formant *-í*; only in the nt-stem declension, the variants *-ací*, *-ačí*, *-ecí*, and *-ečí* can be singled out (e.g. *prasací* × *prasačí* × *prasecí* × *prasečí*). The geographic distribution of individual forms is demonstrated on the map Nr. 2.

Zuzana Hlubinková
Ústav pro jazyk český AV ČR
Veveří 97
602 00 Brno
e-mail: hlubinkova@iach.cz

